অধ্যায় ১৩ ঃ অমর্ত্য সেন

অধ্যায় গাঁথনি

১৩.১ উদ্দেশ্য

১৩.২ পৰিচয়

১৩.৩ অমর্ত্য সেনৰ 'স্বাধীনতাৰূপে বিকাশ'ৰ ধাৰণা

১৩.৩.১ সেনৰ স্বাধীনতাৰূপে বিকাশৰ সংজ্ঞা

১৩.৩.২ পাঁচটা কার্যকৰী স্বাধীনতা— ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা, অর্থনৈতিক সুবিধাসমূহ, সামাজিক সুযোগসমূহ, স্বচ্ছতা নিশ্চয়তা, সুৰক্ষা ব্যৱস্থা

১৩.৩.৩ দৰিদ্রতা 'অস্বাধীনতা' হিচাপে— অস্বাধীনতা দূৰ কৰাৰ বাবে বিকাশৰ প্রতি সেনৰ দৃষ্টিভংগী

১৩.৩.৪ গণতন্ত্র আৰু চৰকাৰী বিতর্কৰ ভূমিকা— বিকাশৰ বাবে গণতান্ত্রিক স্বাধীনতা আৰু জন অংশগ্রহণৰ প্রতি সেনৰ মত

১৩.৩.৫ মানৱ-কেন্দ্রিক বিকাশ— সক্ষমতা (capabilities), বিকল্পসমূহ (choices), আৰু কার্যক্ষমতা (agency)ৰ প্রতি সেনৰ দৃষ্টিভংগী

১৩.৪ সেনৰ সক্ষমতা পদ্ধতি (Capability Approach)

১৩.৫ 'সন্ধানহীন মহিলা' সম্পর্কে অমর্ত্য সেনৰ দৃষ্টিভংগী

১৩.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলো

১৩.৭ অধিক জানিবলৈ

১৩.৮ অগ্রগতিৰ খতিয়ান

১৩.৯ আৰ্হি প্রশ্ন

১৩.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টো অধায়ন কৰাৰ পাছত, শিক্ষার্থীসকলে তলত দিয়া ক্ষমতাসমূহ অর্জন কৰিব পাৰিব—

- অমর্ত্য সেনৰ স্বাধীনতাৰূপী বিকাশ (Development as Freedom)ৰ ধাৰণা আৰু তেওঁৰ মানৱ-কেন্দ্রিক দৃষ্টিভংগী (human-centric approach) বুজি পাব।
- বিকাশৰ অত্যাৱশ্যকীয় উপাদান হিচাপে পাঁচটা কার্যকৰী স্বাধীনতা (five instrumental freedoms) ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।
- দৰিদ্রতাক 'অস্বাধীনতা' (unfreedom) হিচাপে বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব আৰু বিকাশত গণতন্ত্র আৰু ৰাজহুৱা বুদ্ধিমত্তা (democracy and public reasoning)ৰ ভূমিকা বুজি পাব।
- সেনৰ 'ক্ষমতা দৃষ্টিভংগী' (Capability Approach)ৰ মূল বিষয়সমূহ বুজি পাব আৰু ইয়াৰ 'মানৱ বিকাশ' (human development)ত প্রাসংগিকতা বুজি পাব।
- সেনৰ 'সন্ধানহীন মহিলা' (Missing Women) ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব আৰু লিংগভিত্তিক অসাম্য (gender-based inequality) দূৰ কৰাৰ ক্ষেত্রত ইয়াৰ গুৰুত্ব বুজি পাব।

১৩.২ পৰিচয়

অমর্ত্য সেন (অর্থনীতি বিজ্ঞানী, নৈতিক দার্শনিক আৰু ন'বেল বিজয়ী) ক কল্যাণমূলক অর্থনীতি

(welfare economics), বিকাশ অধ্যয়ন (development studies) আৰু সামাজিক ন্যায় (social justice)ৰ ক্ষেত্ৰত আটাইতকৈ প্ৰভাৱশালী চিন্তাবিদ হিচাপে ধৰা হয়। তেওঁৰ জন্ম ১৯৩৩ চনৰ ৩ নবেম্বৰ তাৰিখে শান্তিনিকেতন, পশ্চিমবংগৰ শান্তিনিকেতনত হৈছিল। আৰম্ভণিৰ শিক্ষা তেওঁ Presidency College, Calcuttaত লাভ কৰিছিল, আৰু তাৰ পিছত উচ্চ শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিছিল Trinity College, University of Cambridgeত। তেওঁৰ একাডেমিক জীৱনত, সেনে বিশ্বৰ প্ৰখ্যাত প্ৰতিষ্ঠানসমূহত পাঠদান কৰিছে, য'ত অন্তৰ্ভুক্ত - London School of Economics, Oxford University, Cambridge University (Master of Trinity College হিচাপে), আৰু Harvard University।

১৯৯৮ চনত, সেনে অৰ্থনীতি বিজ্ঞানত ন'বেল বঁটা (Nobel Prize in Economic Sciences) ত লাভ কৰিছিল। তেওঁৰ কল্যাণমূলক অৰ্থনীতি (welfare economics), সামাজিক পছন্দৰ তত্ত্ব (social choice theory) আৰু দাৰিদ্ৰ্য আৰু অসাম্যৰ মাপনি (measurement of poverty and inequality) ক্ষেত্ৰত উৎকৰ্ষ সাধন কৰাৰ বাবে। তেওঁৰ বৌদ্ধিক অৱদানৰ গুৰুত্ব হৈছে যে 'মানৱ মঙ্গল' (human well-being) ক কেৱল অৰ্থনৈতিক সূচকসমূহৰ ওপৰতকৈ অধিক প্ৰাধান্য দিয়া। তেওঁৰ প্ৰখ্যাত গ্ৰন্থ 'Development as Freedom' (1999)ত, সেনে যুক্তি দিছে যে বিকাশত মানৱ স্বাধীনতাৰ প্ৰকৃত বিস্তাৰ (expansion of real human freedoms) হিচাপে বুজা উচিত- য'ত শিক্ষা, স্বাস্থ্যসেবা, গণতান্ত্ৰিক অংশগ্ৰহণ আৰু মানৱ গৰিমা (human dignity)ৰ সহজলভ্যতা অন্তৰ্ভুক্ত কেৱল মাত্ৰ GDP বৃদ্ধিৰ পৰিসৰত সীমাবদ্ধ নহ'ব।

সেনে "সন্ধানহীন মহিলা" (Missing Women)ৰ শক্তিশালী ধাৰণা প্ৰবৰ্তন কৰিছিল (প্ৰথম ১৯৯০ চনত প্ৰকাশিত), য'ত লিংগভিত্তিক বৈষম্য, উপেক্ষা, আৰু স্বাস্থ্য আৰু পুষ্টি সুবিধাৰ অসমান প্ৰৱেশাধিকাৰ (unequal access to healthcare and nutrition)ৰ বাবে পৰিসংখ্যাগতভাৱে অনুপস্থিত মহিলাসকলৰ উদ্বেগজনক সংখ্যাৰ বিষয়ে প্ৰকাশ কৰিছে। তেওঁৰ অন্য গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থসমূহৰ ভিতৰত অন্তৰ্ভুক্ত - Poverty and Famines (1981), য'ত তেওঁ খোৱাৰ অভাৱৰ সীমাতকৈ অধিক দুৰ্ভিক্ষৰ কাৰণসমূহ বিশ্লেষণ কৰিছে; Inequality Reexamined (1992); Identity and Violence (2006); আৰু The Idea of Justice (2009)। তেওঁৰ বৌদ্ধিক কৰ্মৰ জৰিয়তে, সেনে বিকাশ, স্বাধীনতা, আৰু লিংগ ন্যায়ৰ (gender justice) সম্পৰ্কীয় বিশ্বব্যাপী বিতৰ্কসমূহক পুনঃগঠন কৰিছে।

১৩.৩ অমর্ত্য সেনৰ 'স্বাধীনতাৰূপে বিকাশ'ৰ ধাৰণা

অমর্ত্য সেনৰ 'স্বাধীনতাৰূপে বিকাশ' (Development as Freedom)ৰ ধাৰণাই বিকাশক কেৱল অৰ্থনৈতিক বৃদ্ধিৰূপে নহয়, মানুহৰ প্ৰকৃত স্বাধীনতা আৰু তেওঁলোকৰ মূল্য দিয়া জীৱন যাপন কৰাৰ সুযোগসমূহৰ বিস্তাৰ হিচাপে সংজ্ঞা দিয়ে। তেওঁ যুক্তি প্ৰদান কৰে যে সঁচা বিকাশ মানে হৈছে "অস্বাধীনতা" (unfreedoms) দূৰ কৰা, যেনে দাৰিদ্ৰ্যতা, নিৰক্ষৰতা, স্বাস্থ্যসেৱাৰ অভাৱ, সামাজিক বিৰোধিতা, আৰু ৰাজনৈতিক দমন। সেনে জো�ৰ দিয়ে যে অৰ্থনৈতিক উন্নতি মাত্ৰ তেতিয়াই অৰ্থপূৰ্ণ হয় যেতিয়া ই মানৱ সক্ষমতা (human capabilities) বৃদ্ধি কৰে অৰ্থাৎ বিকল্প নিৰ্বাচন কৰিবলৈ আৰু কাৰ্যক্ষমতা (agency) ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ সক্ষমতা। সেয়ে বিকাশৰ মূল লক্ষ্য হ'ব শিক্ষা, স্বাস্থ্য, ৰাজনৈতিক অংশগ্ৰহণ, আৰু সামাজিক ন্যায়ৰ জৰিয়তে ব্যক্তিসকলক সক্ষম কৰা, য'ত স্বাধীনতা মাত্ৰ মাধ্যম নহয়, পৰম লক্ষ্যও হয়।

১৩.৩.১ সেনৰ 'স্বাধীনতাৰূপী বিকাশ'ৰ সংজ্ঞা

অমর্ত্য সেনৰ বিকাশৰ সংজ্ঞাই পৰম্পৰাগত, অৰ্থনৈতিক-কেন্দ্ৰিক (economic-centric) ধাৰণাৰ পৰা এক মূলগত পাৰ্থক্য প্ৰদৰ্শন কৰে, য'ত বিকাশক আয়ৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি, উদ্যোগিক বৃদ্ধিৰ বা প্ৰযুক্তিগত উন্নয়নৰ সৈতে সমান ধৰা হয়। Development as Freedom (1999)ত, সেনে যুক্তি প্ৰদান কৰে যে বিকাশক 'ব্যক্তিসকলৰ উপভোগ কৰা প্ৰকৃত স্বাধীনতাৰ বিস্তাৰ' (expansion of the real freedoms)ৰ

প্রক্রিয়া হিচাপে চোৱা উচিত- কেৱল ভৌত সম্পদৰ বৃদ্ধি নহয়। সেনৰ মতে, স্বাধীনতা বিকাশৰ প্রধান লক্ষ্য (primary end) আৰু মূল মাধ্যম (principal means) দুয়োটাই।

সেনৰ যুক্তি আৰম্ভ হয় পৰম্পৰাগত বিকাশৰ মডেলসমূহৰ সমালোচনা কৰি, য'ত Gross National Product (GNP) বা 'প্রতি-ব্যাক্তিৰ আয়' (per capita income)ৰ দৰে সূচকসমূহৰ ওপৰত অধিক নির্ভৰ কৰা হয়। তেওঁ যুক্তি প্রদান কৰে যে এই ধৰণৰ সৰু সূচকসমূহে মানৱ জীৱনৰ গুণগত অৱস্থা (qualitative conditions of human life) ধৰা নাই। কোনো দেশত অর্থনৈতিক বৃদ্ধি যথেষ্ট উচ্চ হ'ব পাৰে, তথাপি জনসংখ্যাৰ ডাঙৰ অংশই 'মূল ক্ষমতাসমূহ' (basic capabilities)ৰ অভাৱত ভুগি থাকিব পাৰে, যেনে সুস্থ জীৱন যাপন কৰাৰ সক্ষমতা, শিক্ষা লাভৰ সুবিধা, মত প্রকাশ কৰাৰ স্বাধীনতা, বা নিজৰ জীৱন প্রভাৱিত কৰা সিদ্ধান্তত অংশগ্রহণ কৰাৰ ক্ষমতা। সেয়ে, অর্থনৈতিক বৃদ্ধি (economic growth) মাত্র বহুতো কাৰকৰ এক অংশ- বিকাশৰ সংজ্ঞা নহয়।

সেনে স্বাধীনতা (freedom) ক এটা প্রশস্ত আৰু গুণগত (broad and substantive) অর্থত সংজ্ঞা দিয়ে, য'ত অন্তর্ভুক্ত ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা (political liberty), অর্থনৈতিক সুযোগ (economic opportunities), সামাজিক সহায় (social support), স্বচ্ছতা (transparency) আৰু শোষণৰ পৰা সুৰক্ষা (security against exploitation)। তেওঁ যুক্তি প্রদান কৰে যে মানুহক সেউজীয়া বিকল্প নির্বাচন কৰিবলৈ আৰু নিজৰ মূল্য দিয়া জীৱন যাপন কৰিবলৈ সক্ষম কৰা উচিত। উদাহৰণস্বৰূপে, সাক্ষৰ হোৱা, স্বাস্থ্যসেৱা লাভৰ সুবিধা থকা, গণতান্ত্রিক প্রক্রিয়াত অংশগ্রহণ কৰা, বা ক্ষুধা আৰু হিংসাৰ পৰা সুৰক্ষিত হোৱা- এইবোৰ গুণগত স্বাধীনতাৰ (substantive freedom) ৰূপ। এইবোৰ বিকাশৰ পার্শ্ব ফলাফল (peripheral outcomes) নহয় এইবোৰ নিজেই বিকাশ (development itself)। সেনে লগতে জোৰ দিয়ে যে স্বাধীনতাৰ দুটি গুৰুত্বপূর্ণ বিষয় হৈছে কার্যকৰী (instrumental) আৰু অন্তর্নিহিত (intrinsic) মান। কার্যকৰী ৰূপে, শিক্ষা আৰু স্বাস্থ্যৰ দৰে স্বাধীনতাই উৎপাদনক্ষমতা বৃদ্ধি কৰে আৰু অর্থনৈতিক অগ্রগতিত অৱদান আগবঢ়ায়। অন্তর্নিহিত ৰূপে, স্বতন্ত্রভাৱে চিন্তা কৰিবলৈ, মুকলিকৈ ক'বলৈ, আৰু গৰিমাৰে জীৱন যাপন কৰিবলৈ সক্ষমতা মানৱ বিকাশৰ মূল সাৰ। সেয়ে, বিকাশৰ লক্ষ্য হ'ব 'মাত্র আয় বৃদ্ধি কৰাৰ পৰিৱর্তে ক্ষমতাসমূহৰ বিস্তা' (expanding capabilities)ৰ ওপৰত কেন্দ্রীভূত হোৱা।

দাৰিদ্র্যতা, সামাজিক বৈষম্য, স্বৈৰাচাৰী সেনে আৰু বুজাই দিয়ে যে পৰাধীনতা (unfreedom) চৰকাৰী ব্যৱস্থা, বা বজাৰৰ পৰা বিৰত ৰখা বিকাশৰ প্রকৃত বাধা। এই বাধাসমূহ দূৰ কৰাটো 'যিকোনো বিকাশৰ কৌশল' (development strategy)ৰ মূলত হ'ব লাগিব।

সেয়ে, সেনে বিকাশক মানৱ সক্ষমতাৰ বিস্তাৰ (expansion of human capabilities) আৰু ব্যক্তিসকলে নিজৰ সম্ভাৱনাসমূহ সম্পূর্ণ ৰূপে উন্মোচন কৰাৰ পথত থকা বাধাসমূহ দূৰ কৰা হিচাপে সংজ্ঞা দিয়ে। বিকাশৰ মাপকাঠি ৰাষ্ট্রৰ ধন-সম্পদৰ পৰিমাণ নহয়, বৰঞ্চ লোকসকল কেনেকৈ স্বাধীনভাৱে গৰিমাৰে, সুযোগৰ সৈতে, আৰু বিকল্পসমূহৰ অধিকাৰ ৰাখি - জীৱন যাপন কৰিব পাৰে সেইটো।

১৩.৩.২ পাঁচটা কার্যকৰী স্বাধীনতা— ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা, অর্থনৈতিক সুবিধাসমূহ, সামাজিক সুযোগসমূহ, স্বচ্ছতা নিশ্চয়তা, সুৰক্ষা ব্যৱস্থা

অমর্ত্য সেনৰ 'স্বাধীনতাৰূপে বিকাশ' (Development as Freedom) তত্ত্বত পাঁচটা আন্তঃসম্পর্কিত 'কার্যকৰী স্বাধীনতা' (instrumental freedoms) চিহ্নিত কৰা হৈছে, যিবোৰ একেলগে মিলি প্রকৃত বিকাশৰ ভেটি গঠন কৰে। এই স্বাধীনতাসমূহ কেৱল লক্ষ্য নহয়, বৰঞ্চ সেইবোৰ হৈছে সেই মাধ্যমো, যাৰ জৰিয়তে বিকাশ সাধন কৰা হয়। ইয়াৰে জৰিয়তে মানুহে নিজৰ মূল্য দিয়া জীৱন যাপন কৰিবলৈ ক্ষমতাসমূহ (capabilities) বিস্তাৰ কৰে আৰু এক গতিশীল পাৰস্পৰিক প্রভাৱৰ মাধ্যমে একে-

অন্যক শক্তিশালী কৰে।

➢ **ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাসমূহ (Political Freedoms)**

ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা বুলিলে সেই অধিকাৰসমূহ বুজায়, যাৰ দ্বাৰা ব্যক্তিসকলে নিজৰ জীৱন গঢ় দিয়া সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ প্ৰক্ৰিয়াত সক্ৰিয়ভাৱে অংশগ্ৰহণ কৰিব পাৰে। ইয়াৰ ভিতৰত ভোটাধিকাৰ, নিৰ্বাচনত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰাৰ অধিকাৰ, স্বাধীনভাৱে মত প্ৰকাশ কৰাৰ অধিকাৰ, সংগঠন গঠন কৰাৰ অধিকাৰ, জনসাধাৰণৰ বিষয় উত্থাপন কৰাৰ অধিকাৰ, আৰু কৰ্তৃপক্ষক জবাবদিহি কৰোৱাৰ অধিকাৰ অন্তৰ্ভুক্ত। সেনে জো�ৰ দিয়ে যে ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাসমূহ কেৱল গণতান্ত্ৰিক দৃষ্টিকোণৰ পৰা কাম্য নহয়- এইবোৰ বিকাশৰ বাবে একান্ত আৱশ্যক। ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাৰ উপস্থিতিয়ে নিশ্চিত কৰে যে চৰকাৰে নাগৰিকসকলৰ প্ৰয়োজনৰ প্ৰতি সঁহাৰি জনায়। উদাহৰণস্বৰূপে, সেনে দৃঢ়ভাৱে লক্ষ্য কৰিছিল যে কাৰ্যক্ষম গণতন্ত্ৰত দুৰ্ভিক্ষ নহয়, কাৰণ স্বাধীন সংবাদমাধ্যম আৰু জনসাধাৰণৰ অভিমতে চৰকাৰসমূহক দ্ৰুত পদক্ষেপ লক্সবলৈ বাধ্য কৰে। সেয়ে, ৰাজনৈতিক অধিকাৰসমূহ নিজেই এক লক্ষ্য আৰু ই নীতি-ব্যৰ্থতাৰ বিপৰীতে এক সু�ৰক্ষামূলক ব্যৱস্থা হিচাপেও কাম কৰে।

➢ **অৰ্থনৈতিক সুবিধাসমূহ (Economic Facilities)**

অৰ্থনৈতিক সুবিধাসমূহ বুলিলে সেই সুযোগসমূহক বুজায়, যাৰ জৰিয়তে মানুহে নিজৰ কল্যাণ সমৰ্থন কৰিবলৈ অৰ্থনৈতিক সম্পদসমূহ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে যেনে নিয়োগৰ সুযোগ, বজাৰলৈ প্ৰৱেশাধিকাৰ, ঋণ লাভ কৰাৰ সুবিধা, আৰু ন্যায্য অৰ্থনৈতিক নীতি। এই সুবিধাসমূহে ব্যক্তিসকলৰ আয় উপাৰ্জন কৰাৰ ক্ষমতা, জীৱিকা সুৰক্ষিত কৰাৰ ক্ষমতা, আৰু জীৱনমান উন্নত কৰাৰ ক্ষমতা বৃদ্ধি কৰে। সেনে যুক্তি আগবঢ়ায় যে মানুহক যদি বজাৰত প্ৰৱেশ কৰাৰ পৰা বাধা দিয়া হয় বা উৎপাদনশীল সম্পদসমূহত প্ৰৱেশাধিকাৰ অস্বীকাৰ কৰা হয়, তেন্তে বিকাশ সম্ভৱ নহয়। অৰ্থনৈতিক স্বাধীনতা কেৱল বৃদ্ধিৰ বিষয়ে নহয়, বৰঞ্চ কৰ্মসংস্থাপনহীনতা, বন্ধকী শ্ৰম (bonded labor) আৰু আৰ্থিক বঞ্চনাৰ দৰে বাধাসমূহ দূৰ কৰাৰ বিষয়ে, যাতে ব্যক্তিসকলে অৰ্থনৈতিক জীৱনত অৰ্থপূৰ্ণভাৱে অংশগ্ৰহণ কৰিব পাৰে।

➢ **সামাজিক সুযোগসমূহ (Social Opportunities)**

সামাজিক সুযোগসমূহৰ ভিতৰত শিক্ষা, স্বাস্থ্যসেৱা, পৰিচ্ছন্নতা, আৰু ব্যক্তিসকলক তেওঁলোকৰ সক্ষমতা গঢ়ি তুলিবলৈ সক্ষম কৰা অন্যান্য জনসেৱাসমূহৰ প্ৰৱেশাধিকাৰ অন্তৰ্ভুক্ত। সেনে জো�ৰ দিয়ে যে সাক্ষৰতা, জনস্বাস্থ্য আৰু সামাজিক গতিশীলতা মানৱ স্বাধীনতাৰ কেন্দ্ৰীয় সক্ষমকাৰী উপাদান। যিজন ব্যক্তি শিক্ষিত আৰু সুস্থ, তেওঁ সমাজত কাম কৰিবলৈ, অংশগ্ৰহণ কৰিবলৈ, আৰু সুজ্ঞান সিদ্ধান্ত লক্সবলৈ অধিক ক্ষমতা লাভ কৰে। সামাজিক সুযোগসমূহে দীৰ্ঘম্যাদী ক্ষমতায়ন সৃষ্টি কৰে আৰু বিশেষকৈ উপেক্ষিত সমাজসমূহৰ বাবে অত্যন্ত গুৰুত্বপূৰ্ণ, যাৰ ফলত ব্যক্তিগত কাৰ্যক্ষমতা (agency) আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় বিকাশ দুয়োটাই শক্তিশালী হয়।

➢ **স্বচ্ছতা নিশ্চয়তাসমূহ (Transparency Guarantees)**

স্বচ্ছতা নিশ্চয়তাসমূহ বুলিলে সেই নিশ্চয়তাক বুজায়, যাৰ অধীনত জনসাধাৰণৰ ব্যৱহাৰসমূহ মুকলিভাৱে, বিশ্বাসযোগ্যতা আৰু জবাবদিহিতাৰ সৈতে পৰিচালিত হয়। ইয়াৰ ভিতৰত তথ্যৰ স্বাধীনতা (freedom of information), সৎ শাসন (honest governance), নিৰপেক্ষ সংবাদমাধ্যমলৈ প্ৰৱেশাধিকাৰ (access to unbiased media) আৰু দুৰ্নীতিৰ পৰা সুৰক্ষা (protection from corruption) অন্তৰ্ভুক্ত।

যেতিয়া মানুহে বিশ্বাসযোগ্য তথ্য লাভ কৰে, তেতিয়া তেওঁলোকে জ্ঞানভিত্তিক সিদ্ধান্ত ল'ব পাৰে আৰু ক্ষমতাৰ অপব্যৱহাৰক প্রত্যাহ্বান জনাব পাৰে। স্বচ্ছতাৰ অভাৱে শোষণ, কুশাসন, আৰু জনসাধাৰণৰ অবিশ্বাস জন্ম দিয়ে। সেনে যুক্তি আগবঢ়ায় যে স্বচ্ছ প্রতিষ্ঠানসমূহ— যেনে স্বাধীন সংবাদমাধ্যম আৰু জবাবদিহিমূলক চৰকাৰ বিকাশ ধাৰণ কৰি ৰাখিবলৈ আৰু অন্যায় ৰোধ কৰিবলৈ অত্যন্ত প্রয়োজনীয়।

➢ **সুৰক্ষামূলক সুৰক্ষা (Protective Security)**

সুৰক্ষামূলক সুৰক্ষাই আটাইতকৈ অসুৰক্ষিত লোকসকলৰ বাবে এক সামাজিক সুৰক্ষা জাল নিশ্চিত কৰে যেনে বৃদ্ধসকল, নিবনুৱাসকল, দুর্যোগৰ ভুক্তভোগীসকল, বা অতি দৰিদ্র লোকসকল। ইয়াৰ ভিতৰত কল্যাণমূলক আঁচনি (welfare schemes), জৰুৰী সহায় (emergency relief), নিবনুৱা-সহায় (unemployment support) আৰু হিংসাৰ পৰা সুৰক্ষাৰ বাবে আইন প্রৱর্তন (law enforcement) অন্তর্ভুক্ত। সেনৰ মতে সুৰক্ষামূলক সুৰক্ষা অত্যন্ত গুৰুত্বপূর্ণ, কাৰণ ই চূড়ান্ত বঞ্চনা ৰোধ কৰে, যাক তেওঁ 'পৰাধীনতাৰ আটাইতকৈ ভয়ংকৰ ৰূপ' (unfreedom at its worst) বুলি বর্ণনা কৰিছে। ক্ষুধা, হিংসা আৰু শোষণৰ পৰা মৌলিক সুৰক্ষা নাথাকিলে, আন সকলো স্বাধীনতা অর্থহীন হৈ পৰে।

১৩.৩.৩ দৰিদ্রতা 'অস্বাধীনতা' হিচাপে— অস্বাধীনতা দূৰ কৰাৰ বাবে বিকাশৰ প্রতি সেনৰ দৃষ্টিভংগী

অমর্ত্য সেনৰ দাৰিদ্রতাৰ ধাৰণাই পৰম্পৰাগত অর্থনৈতিক সংজ্ঞাসমূহৰ পৰা এক মৌলিক বিচ্ছেদ প্রকাশ কৰে, য'ত দাৰিদ্রতাক কেৱল নিম্ন আয়ৰ সৈতে সমান ধৰা হয়। Development as Freedom গ্রন্থত তেওঁ যুক্তি প্রদান কৰে যে দাৰিদ্রতাক কেৱল ভৌতিক বঞ্চনা হিচাপে নহয়, বৰঞ্চ 'পৰাধীনতা' (unfreedom)ৰ এটা ৰূপ হিচাপে বুজা উচিত ই এনে এক অবস্থা, যিয়ে মানুহৰ সক্ষমতাসমূহ (capabilities) আৰু তেওঁলোকৰ যুক্তিসংগতভাৱে মূল্য দিয়া জীৱন যাপন কৰাৰ ক্ষমতাক সীমাবদ্ধ কৰে। সেনৰ দৃষ্টিত দাৰিদ্রতা হৈছে গুণগত স্বাধীনতাসমূহ (substantive freedoms)ৰ অভাৱ যেনে খাদ্য, স্বাস্থ্যসেৱা, শিক্ষা, সামাজিক গৰিমা, আৰু ৰাজনৈতিক অংশগ্রহণৰ প্রৱেশাধিকাৰ। ই বৃহত্তৰ সামাজিক সীমাবদ্ধতাসমূহৰ একে সময়তে কাৰণো আৰু পৰিণামো।

সেনে জোৰ দিয়ে যে আয় (income) কেৱল এটা লক্ষ্য লাভৰ উপায়, নিজে লক্ষ্য নহয়। একে আয় থকা দুজন ব্যক্তিৰ স্বাধীনতাৰ স্তৰ যথেষ্ট ভিন্ন হ'ব পাৰে, তেওঁলোকৰ জনসেৱাসমূহলৈ প্রৱেশাধিকাৰ, সামাজিক পৰিস্থিতি, বা ব্যক্তিগত পৰিস্থিতিৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, এজন প্রতিবন্ধী ব্যক্তি বা কোনো প্রান্তীয় জাতিৰ অন্তর্গত ব্যক্তি আনসকলৰ সৈতে একে জীৱনমান লাভ কৰিবলৈ অধিক সম্পদৰ প্রয়োজন হ'ব পাৰে। সেয়ে, আয় বা Gross National Product (GNP)ৰ দৰে কেৱল মুদ্রাগত সূচকৰ জৰিয়তে দাৰিদ্রতা পৰিমাপ কৰিলে ব্যক্তিসকলে অনুভৱ কৰা প্রকৃত স্বাধীনতাৰ ঘাটি (freedom deficit) উপেক্ষিত হৈ পৰে।

সেনৰ এই দৃষ্টিভংগীক সাধাৰণতে 'ক্ষমতা দৃষ্টিভংগী' (capability approach) বুলি কোৱা হয়, য'ত মনোযোগ সম্পদৰ পৰা মানুহে বাস্তৱত উপভোগ কৰা স্বাধীনতাৰ ওপৰত কেন্দ্রিত হয়। ক্ষমতা (capability) বুলিলে ব্যক্তিসকলৰ বাবে উপলব্ধ বাস্তৱ সুযোগসমূহক বুজায়, যাৰ দ্বাৰা তেওঁলোকে সুস্থ, শিক্ষিত, ৰাজনৈতিকভাৱে সক্রিয়, আৰু সামাজিকভাৱে সন্মানিত হ'ব পাৰে। যিজন ব্যক্তি এই ক্ষমতাৰ পৰা বঞ্চিত ৰাষ্ট্রৰ GDP বৃদ্ধিৰ সৈতে কোনো সম্পর্ক নাথাকিলেও তেওঁ এতিয়াও পৰাধীনতাৰ ভিতৰত জীৱন যাপন কৰি আছে। সেয়ে সেনে যুক্তি দিয়ে যে দাৰিদ্রতা কেৱল মানুহৰ হাতত কি আছে সেইটো নহয়, বৰঞ্চ তেওঁলোকে কি কৰিব পাৰে আৰু কি হ'ব পাৰে তাৰ বিষয়।

এই অর্থত, বিকাশ হৈ পৰে অস্বাধীনতাসমূহ দূৰ কৰাৰ এক প্ৰক্ৰিয়া, যেনে ক্ষুধা, নিৰক্ষৰতা, ৰোগ, আৰু সামাজিক বিৰতকৰণ (social exclusion)। উদাহৰণস্বৰূপে, কোনো এখন দেশে দ্ৰুত অর্থনৈতিক বৃদ্ধি লাভ কৰিব পাৰে, তথাপিও যদি তাৰ নাগৰিকসকলে এতিয়াও প্ৰতিহত কৰিব পৰা ৰোগত মৃত্যুবৰণ কৰে বা পৰিষ্কাৰ পানীৰ প্ৰৱেশাধিকাৰ নাপায়, তেন্তে বিকাশ ব্যৰ্থ হৈছে। সেনে বহু সময়ত ভাৰত আৰু চীনৰ উদাহৰণ দাঙি ধৰে ভাৰত গণতান্ত্ৰিক ৰাষ্ট্ৰ আৰু উল্লেখযোগ্য অর্থনৈতিক বৃদ্ধি লাভ কৰা সত্ত্বেও, লক্ষ লক্ষ মানুহ এতিয়াও স্বাস্থ্য আৰু শিক্ষাৰ সুবিধাৰ পৰা বঞ্চিত, বিপৰীতে চীনে আৰম্ভণিৰ পৰাই সামাজিক বিনিয়োগক অগ্ৰাধিকাৰ দিছিল।

সেনে লগতে জোৰ দিয়ে যে পৰাধীনতা (unfreedom) কেৱল অর্থনৈতিক দাৰিদ্ৰাতে সীমাবদ্ধ নহয়। ই ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক বঞ্চনাৰ বিভিন্ন ৰূপকো সামৰি লয়, যাৰ ভিতৰত অন্তর্ভুক্ত— মত প্ৰকাশৰ স্বাধীনতা অস্বীকাৰ কৰা (denial of free speech), সংবাদমাধ্যমৰ স্বাধীনতাৰ ওপৰত নিষেধাজ্ঞা (restrictions on media freedom), জাতিগত বৈষম্য (ethnic discrimination) আৰু লিংগ বৈষম্য (gender inequality)। দাৰিদ্ৰতা এই বৃহত্তৰ ক্ষমতাৰ গঠন আৰু বিৰতকৰণৰ সৈতে অবিচ্ছেদ্যভাৱে সংযুক্ত। সেইকাৰণেই সেনে বিকাশক একে সময়তে নৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক প্ৰকল্প হিচাপে বিবেচনা কৰে, যাৰ বাবে কণ্ঠস্বৰ (voice), কার্যক্ষমতা (agency) আৰু জবাবদিহিতা (accountability) বিস্তাৰ কৰা সংস্কাৰৰ প্ৰয়োজন।

তদুপৰি, সেনে স্পষ্টভাৱে উল্লেখ কৰে যে ব্যক্তিসকল কল্যাণৰ নিষ্ক্ৰিয় লাভকাৰী নহয়, তেওঁলোকক নিজৰ ভৱিষ্যৎ গঢ়ি তুলিব পৰা সক্ৰিয় কর্তা (agents) হিচাপে চাব লাগিব। সেয়ে, প্ৰকৃত বিকাশে মানুহক তেওঁলোকৰ সক্ষমতাসমূহ (capabilities) গঢ়ি তুলি ক্ষমতাশালী কৰিব লাগিব-শিক্ষা, স্বাস্থ্যসেবা, নিয়োগ, আৰু গণতান্ত্ৰিক প্ৰতিষ্ঠানসমূহত বিনিয়োগৰ জৰিয়তে। এই ৰূপান্তৰকাৰী দৃষ্টিভংগীয়ে বিকাশৰ কেন্দ্ৰস্থলত স্বাধীনতাক স্থাপন কৰে, যাৰ ফলত মানুহৰ অগ্ৰগতিৰ লক্ষ্য আৰু মাধ্যমো দুয়োটাই হৈ উঠে।

১৩.৩.৪ গণতন্ত্ৰ আৰু ৰাজহুৱা যুক্তিৰ ভূমিকা— বিকাশৰ বাবে গণতান্ত্ৰিক স্বাধীনতা আৰু জন অংশগ্ৰহণ সম্পর্কে সেনৰ দৃষ্টিভংগী

অমর্ত্য সেনে বিকাশ সম্বন্ধে তেওঁৰ বুজাবুজিৰ কেন্দ্ৰস্থলত গণতন্ত্ৰ (democracy) আৰু ৰাজহুৱা যুক্তি (public reasoning) ক স্থান দিয়ে। Development as Freedom গ্ৰন্থত তেওঁ যুক্তি আগবঢ়ায় যে গণতন্ত্ৰক কেৱল এটা প্ৰতিষ্ঠানগত ব্যৱস্থা বা সময়ে সময়ে অনুষ্ঠিত নির্বাচনী অনুশীলন হিচাপে নেদেখি, বৰঞ্চ জনঅংশগ্ৰহণ, সংলাপ, আৰু জবাবদিহিতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈ উঠা সমষ্টিগত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ এক প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে দেখা উচিত। সেনৰ মতে, গণতান্ত্ৰিক স্বাধীনতা একে সময়তে অন্তর্নিহিতভাৱে মূল্যবান (intrinsically valuable) আৰু মানুহৰ বাস্তৱ প্ৰয়োজনসমূহ প্ৰতিফলিত কৰা বিকাশ নিশ্চিত কৰিবলৈ কার্যকৰীভাৱে অপৰিহার্য (instrumentally indispensable)।

সেনে এই ধাৰণাক প্ৰত্যাহ্বান জনায় যে গণতন্ত্ৰ কেৱল ধনী দেশসমূহে উপভোগ কৰিব পৰা এক বিলাসিতা। তাৰ বিপৰীতে, তেওঁ দৃঢ়ভাৱে কয় যে গণতন্ত্ৰ হৈছে এক মৌলিক বিকাশমূলক প্ৰয়োজন, বিশেষকৈ নাগৰিকসকলক বৃহৎ পৰিসৰৰ দুখ-কষ্টৰ পৰা সুৰক্ষিত ৰাখিবলৈ। তেওঁৰ আটাইতকৈ উদ্ধৃত উদাহৰণটো হৈছে স্বাধীন সংবাদমাধ্যম থকা কোনো কার্যক্ষম গণতন্ত্ৰত কোনো গুৰুত্বপূর্ণ দুর্ভিক্ষ কেতিয়াও হোৱা নাই। ইয়াৰ কাৰণ সৰল: গণতান্ত্ৰিক চৰকাৰসমূহ জনচাপ, নির্বাচনী জবাবদিহিতা, আৰু সংবাদমাধ্যমৰ নিৰীক্ষণৰ প্ৰতি সঁহাৰি দিবলৈ বাধ্য হয়। চৰকাৰ অক্ষম বা দুর্নীতিগ্ৰস্ত হ'লেও, নাগৰিকসকলে যদি স্বাধীনভাৱে অসন্তোষ প্ৰকাশ কৰিব পাৰে, তেন্তে চৰকাৰক পদক্ষেপ ল'বলৈ বাধ্য হ'ব লাগে। ইয়াৰ

দ্বাৰা গণতন্ত্ৰক গণবঞ্চনাৰ বিপৰীতে এক সুৰক্ষামূলক ব্যৱস্থা হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰা হয়।

সেনৰ মতে, ৰাজহুৱা যুক্তি (public reasoning) বিকাশ নীতিসমূহ গঢ়ি তোলাত এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। বিকাশ সম্পৰ্কীয় সিদ্ধান্তসমূহ কেৱল প্ৰযুক্তিগত অনুশীলন নহয়, বৰঞ্চ গভীৰভাৱে নৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক স্বভাৱৰ। এইবোৰৰ বাবে জ্ঞানভিত্তিক ৰাজহুৱা আলোচনাৰ প্ৰয়োজন, য'ত ব্যক্তি আৰু সম্প্ৰদায়সমূহে নিজৰ উদ্বেগসমূহ প্ৰকাশ কৰিব পাৰে, কৰ্তৃপক্ষক প্ৰশ্ন কৰিব পাৰে, আৰু অগ্ৰাধিকাৰসমূহত প্ৰভাৱ পেলাব পাৰে। এই প্ৰক্ৰিয়াই বিকাশক ৰাজ্য-নিয়ন্ত্ৰিত নহয়, বৰঞ্চ মানুহ-কেন্দ্ৰিক কৰি তোলে। যেতিয়া মানুহে শিক্ষা, স্বাস্থ্য, অসাম্য, লিংগ ন্যায়, বা পৰিবেশগত স্থায়িত্বৰ দৰে বিষয়সমূহৰ ওপৰত আলোচনাত সক্ৰিয়ভাৱে অংশগ্ৰহণ কৰে, তেতিয়া নীতিসমূহ অধিক অন্তৰ্ভুক্তিমূলক আৰু কাৰ্যকৰী হৈ উঠে।

সেনে আৰু যুক্তি আগবঢ়ায় যে আনুষ্ঠানিক গণতন্ত্ৰ (formal democracy) মাত্ৰেই পৰ্যাপ্ত নহয়; ইয়াৰ সৈতে মুক্ততা (openness), সহনশীলতা (tolerance) আৰু যুক্তিসংগত চিন্তা-ভাবনা (reasoning)ৰ এক শক্তিশালী সংস্কৃতি থাকিব লাগিব। সমালোচনা কৰাৰ আৰু কৰ্তৃপক্ষক প্ৰশ্ন কৰাৰ স্বাধীনতা বিকাশৰ কেন্দ্ৰীয় উপাদান, কাৰণ ই ভুলসমূহ সংশোধন কৰিবলৈ, অন্যায় ৰোধ কৰিবলৈ, আৰু নীতিত নতুনত্ব (innovation) আনিবলৈ সহায় কৰে। যি সমাজত মতভেদ বা ভিন্নমত (dissent) দমন কৰা হয়- যদিও অৰ্থনৈতিক বৃদ্ধি উচ্চ হ'ব পাৰে তাত বিকাশ দুৰ্বল আৰু অসাম্যপূৰ্ণ হৈ থাকে।

ইয়াৰ উপৰিও, গণতন্ত্ৰই বিভিন্ন কণ্ঠস্বৰৰ স্বীকৃতি নিশ্চিত কৰে, বিশেষকৈ উপেক্ষিত সম্প্ৰদায়, মহিলা আৰু সংখ্যালঘুসমূহৰ। ৰাজহুৱা যুক্তি (public reasoning)ৰ জৰিয়তে এই গোটসমূহে দৃঢ়ভাৱে স্থাপিত স্তৰবিন্যাসসমূহক প্ৰত্যাহ্বান জনাব পাৰে আৰু সুযোগ আৰু সম্পদসমূহৰ পুনৰ্বিতৰণৰ বাবে আগবাঢ়িব পাৰে। সেনে জোৰ দিয়ে যে বিকাশ কেৱল ৰাজ্যই কি দিয়ে তাৰ বিষয় নহয়, বৰঞ্চ নাগৰিকসকলৰ নিজৰ ভৱিষ্যৎ গঢ়ি তোলাত সক্ৰিয় কাৰ্যক্ষমতা (agency)ৰ বিষয়।

সেনৰ কাঠামোৱে স্পষ্টভাৱে সেই যুক্তিক প্ৰত্যাখ্যান কৰে যে স্বৈৰাচাৰী ব্যৱস্থাসমূহ অগ্ৰগতি প্ৰদান কৰাৰ ক্ষেত্ৰত অধিক 'কাৰ্যকৰী'। এনে শাসনব্যৱস্থাই স্বল্পম্যাদী লাভ সাধন কৰিব পাৰে যদিও, গণতন্ত্ৰত স্বাভাৱিকভাৱে থকা নৈতিক বৈধতা আৰু সংশোধনী ক্ষমতা সেইবোৰত নাথাকে। সেনে জোৰ দিয়ে যে স্বাধীনতা নথকা অৰ্থনৈতিক বৃদ্ধি অসম্পূৰ্ণ আৰু অসুৰক্ষিত। সেয়ে, প্ৰকৃত অগ্ৰগতিয়ে ভালদৰে জীৱন যাপন কৰাৰ স্বাধীনতাৰ লগতে কক্সবলৈ, প্ৰশ্ন কৰিবলৈ, আৰু অংশগ্ৰহণ কৰিবলৈ স্বাধীনতা দুয়োটাই বিস্তাৰ কৰিব লাগিব কিয়নো ৰাজহুৱা যুক্তিৰ জৰিয়তেই বিকাশ ন্যায়সংগত, স্থায়ী, আৰু প্ৰকৃততে মানবীয় হৈ উঠে।

১৩.৩.৫ মানৱ-কেন্দ্ৰিক বিকাশ— সক্ষমতা, বিকল্পসমূহ আৰু কাৰ্যক্ষমতা সম্পৰ্কে সেনৰ দৃষ্টিভংগী

Development as Freedom গ্ৰন্থত বিকাশ সম্পৰ্কে অমৰ্ত্য সেনৰ দৃষ্টিভংগীয়ে বিকাশ প্ৰক্ৰিয়াৰ কেন্দ্ৰত ব্যক্তিক স্থাপন কৰে, আৰু মানৱ সক্ষমতা (capabilities), বিকল্পসমূহ (choices) আৰু কাৰ্যক্ষমতা (agency)ৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে। পৰম্পৰাগত বিকাশৰ ধাৰণাসমূহৰ বিপৰীতে— যিবোৰত প্ৰায়েই আয় বৃদ্ধি, উদ্যোগীকৰণ, বা কল্যাণ বণ্টনৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হয় সেনৰ কাঠামোৱে ব্যক্তিসকলৰ বাবে উপলব্ধ প্ৰকৃত স্বাধীনতা আৰু সুযোগসমূহক অগ্ৰাধিকাৰ দিয়ে, আৰু যুক্তি আগবঢ়ায় যে এইবোৰেই বিকাশৰ মাধ্যমো আৰু পৰম লক্ষ্যও।

সেনৰ মানৱ-কেন্দ্ৰিক দৃষ্টিভংগীৰ কেন্দ্ৰীয় ধাৰণা হৈছে সক্ষমতা (capabilities)। সক্ষমতা বুলিলে এজন ব্যক্তিয়ে নিজৰ মূল্য দিয়া জীৱন যাপন কৰিবলৈ থকা গুণগত সুযোগসমূহ (substantive

opportunities) ক বুজায় যেনে সুস্থ হোৱা, শিক্ষিত হোৱা, সামাজিকভাৱে সংযুক্ত হোৱা, আৰু ৰাজহুৱা জীৱনত অংশগ্রহণ কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা। এই সক্ষমতাসমূহে মানুহে বাস্তৱত কি কৰিব পাৰে আৰু কি হব পাৰে তাক প্রতিফলিত কৰে, কেৱল তেওঁলোকৰ হাতত থকা সম্পদৰ পৰিমাণক নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে, একে আয় থকা দুজন ব্যক্তিৰ সক্ষমতা যথেষ্ট ভিন্ন হ'ব পাৰে যদি তেওঁলোকৰ মাজৰ এজনৰ স্বাস্থ্যসেৱা, শিক্ষা, বা সামাজিক সুৰক্ষাৰ প্রৱেশাধিকাৰ নাথাকে। সেয়ে সক্ষমতাসমূহে আয় বা ভৌতিক সম্পদৰ তুলনাত বিকাশৰ অধিক সমগ্র আৰু বাস্তৱসম্মত মাপকাঠি প্রদান কৰে।

সক্ষমতা (capabilities)ৰ সৈতে ঘনিষ্ঠভাৱে জড়িত ধাৰণা হৈছে বিকল্প (choice)। সেনে জোৰ দিয়ে যে বিকাশ তেতিয়াহে অর্থপূর্ণ হয় যেতিয়া ব্যক্তিসকলে নিজৰ জীৱনৰ বিষয়ে বিকল্প নির্বাচন কৰাৰ স্বাধীনতা লাভ কৰে। বিকল্প কেৱল বস্তুসমূহৰ মাজৰ পৰা বাছনি কৰাৰ বিষয় নহয়; ই হৈছে নিজৰ মূল্যবোধ আৰু আকাংক্ষাৰ সৈতে সামঞ্জস্য ৰাখি নিজৰ জীৱন গঢ়ি তোলাৰ ক্ষমতা। এই দৃষ্টিভংগীয়ে স্বীকাৰ কৰে যে মানুহৰ পৰিস্থিতিসমূহ— যেনে বয়স, লিংগ, জাতি, শ্রেণী, বা অক্ষমতা— তেওঁলোকৰ সম্পদসমূহক অর্থপূর্ণ ফলাফললৈ ৰূপান্তৰ কৰাৰ ক্ষমতাত প্রভাৱ পেলায়। সেয়ে, মানৱ-কেন্দ্রিক বিকাশে ব্যক্তিসকলৰ বাবে উপলব্ধ বাস্তৱ বিকল্পসমূহ বিস্তাৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে, যাতে তেওঁলোকে নিজৰ অগ্রাধিকাৰৰ সৈতে সামঞ্জস্য ৰাখি কল্যাণ অনুসৰণ কৰিব পাৰে।

কার্যক্ষমতা (agency) হৈছে সেনৰ কাঠামোৰ আন এটা গুৰুত্বপূর্ণ মাত্রা। এজেন্ট (agent) বুলিলে এনে এজন ব্যক্তিক বুজায় যিয়ে নিজৰ পক্ষত কার্য কৰিবলৈ সক্ষম, জ্ঞানভিত্তিক সিদ্ধান্ত লাব পাৰে আৰু তেওঁ গুৰুত্বপূর্ণ বুলি গণ্য কৰা লক্ষ্যসমূহ অনুসৰণ কৰিব পাৰে। কার্যক্ষমতা মানে হৈছে নিষ্ক্রিয় গ্রহণৰ পৰিৱর্তে সক্রিয় অংশগ্রহণ; ব্যক্তিসকল কেৱল বিকাশমূলক কার্যসূচীৰ লাভগ্রাহী নহয়, বৰঞ্চ তেওঁলোক দায়িত্বশীল কর্তা, যিসকলে নিজৰ জীৱন আৰু একেলগে তেওঁলোকে বাস কৰা সমাজক গঢ় দিয়ে। গুৰুত্বপূর্ণভাৱে, সেনে জোৰ দিয়ে যে কার্যক্ষমতা সামাজিক, ৰাজনৈতিক আৰু অর্থনৈতিক গঠনসমূহৰ দ্বাৰা প্রভাৱিত হয়, আৰু ফলপ্রসূ বিকাশৰ বাবে এনে পৰিস্থিতি সৃষ্টি কৰাটো প্রয়োজন যিয়ে ব্যক্তিসকলক যুক্তিসংগত আৰু জ্ঞানভিত্তিক কার্যক্ষমতা ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ ক্ষমতাশালী কৰে।

সেনে তেওঁৰ ক্ষমতা দৃষ্টিভংগী (capability approach)ক পৰম্পৰাগত কল্যাণমূলক দৃষ্টিভংগী (welfare perspective)ৰ সৈতে তুলনা কৰে, য'ত বহু সময়ত মানুহক সামগ্রী আৰু সেৱাৰ নিষ্ক্রিয় গ্রহণকাৰী হিচাপে ধৰা হয়। কল্যাণ মডেলত য'ত যোগানৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া হয়- অর্থাৎ খাদ্য, আশ্রয়, বা স্বাস্থ্যসেৱা যোগান ধৰা— তাত মানৱ-কেন্দ্রিক দৃষ্টিভংগীয়ে ব্যক্তিগত সক্ষমতা, স্বাধীনতা, আৰু কার্যক্ষমতাৰ মাজত থকা গতিশীল পাৰস্পৰিক সম্পর্কক স্বীকাৰ কৰে। বিকাশ কেৱল আগতে প্রস্তুত কৰি দিয়া সমাধান প্রদান কৰাৰ বিষয় নহয়; ই হৈছে শিক্ষা, স্বাস্থ্যসেৱা, ৰাজনৈতিক অংশগ্রহণ, আৰু সামাজিক অন্তর্ভুক্তিৰ জৰিয়তে ব্যক্তিসকলক স্বায়ত্তশাসিত আৰু গৰিমাপূর্ণ জীৱন যাপন কৰিবলৈ সক্ষম কৰা। এই দৃষ্টিভংগীয়ে নিশ্চিত কৰে যে বিকাশ কেৱল অর্থনৈতিক বৃদ্ধিৰ বিষয় নহয়, বৰঞ্চ ব্যক্তিসকলে গৰিমা আৰু সুযোগৰ সৈতে অর্থপূর্ণ, নিজে নির্দেশিত জীৱন যাপন কৰিব পৰা পৰিস্থিতি সৃষ্টি কৰাৰ বিষয়।

৷৷ অগ্রগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ "স্বাধীনতা হিচাপে উন্নয়ন" (Development as Freedom) সম্পর্কে Amartya Sen-ৰ ধাৰণাটো সংজ্ঞা দিয়ক। ই কেনেকৈ পৰম্পৰাগত অর্থনৈতিক-কেন্দ্রিক উন্নয়ন দৃষ্টিভংগীৰ পৰা পৃথক? (৫০ শব্দত)

প্রশ্ন নং ২ ঃ সেনৰ দ্বাৰা চিনাক্ত কৰা পাঁচটা উপকৰণমূলক স্বাধীনতা (instrumental freedoms) তালিকাভুক্ত কৰক আৰু উন্নয়নত সিহঁতৰ গুৰুত্ব সংক্ষেপে বৰ্ণনা কৰক। (৫০ শব্দত)

প্রশ্ন নং ৩ ঃ Amartya Sen-ৰ দ্বাৰা লিখা এখন গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্রন্থৰ নাম লিখক।

১৩.৪ সেনৰ ক্ষমতা পদ্ধতি (Sen's Capability Approach)

অমর্ত্য সেনৰ ক্ষমতা দৃষ্টিভংগী (Capability Approach)ত উন্নয়ন বুজিবলৈ এক পৰিবর্তনমূলক কাঠামো আগবঢ়ায়, যিয়ে আয়, জিডিপি (GDP), বা উদ্যোগিক বৃদ্ধিৰ দৰে পৰম্পৰাগত অর্থনৈতিক সূচকৰ সীমা অতিক্রম কৰে। Development as Freedom গ্রন্থত সেনে যুক্তি দিয়ে যে উন্নয়নৰ মূল সাৰ হৈছে ব্যক্তিসকলৰ বাস্তৱ স্বাধীনতা আৰু সক্ষমতাসমূহ বিস্তাৰ কৰা, যাৰ জৰিয়তে তেওঁলোকে নিজে মূল্যৱান বুলি গণ্য কৰা জীৱন যাপন কৰিব পাৰে। এই দৃষ্টিভংগীয়ে বস্তুগত সঞ্চয়ৰ পৰা মনোযোগ আঁতৰাই মানুহে বাস্তৱতে কি কৰিব পাৰে আৰু কি হ'ব পাৰে অর্থাৎ সমাজত তেওঁলোকৰ কার্যসম্পাদনৰ বাবে থকা প্রকৃত সুযোগসমূহ- তাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।

ক্ষমতা দৃষ্টিভংগীৰ কেন্দ্রবিন্দুত আছে কার্যসম্পাদন (functionings) আৰু ক্ষমতা (capabilities) ৰ মাজৰ পার্থক্য। কার্যসম্পাদন (functionings) বুলিলে অস্তিত্ব আৰু কর্মৰ লাভ কৰা অৱস্থাসমূহক বুজায়, যেনে পুষ্টিসম্পন্ন হোৱা, শিক্ষিত হোৱা, বা ৰাজনৈতিকভাৱে সক্রিয় হোৱা। আনহাতে, ক্ষমতাই (capabilities) এই কার্যসম্পাদনসমূহ লাভ কৰাৰ স্বাধীনতা বা সুযোগক প্রতিনিধিত্ব কৰে। অর্থাৎ, ক্ষমতাসমূহে ব্যক্তিসকলৰ পূর্ণতাপূর্ণ জীৱন যাপন কৰাৰ সম্ভাৱনাক প্রতিফলিত কৰে, যেতিয়া কার্যসম্পাদনসমূহ হৈছে বাস্তৱায়িত ফলাফলসমূহ। উদাহৰণস্বৰূপে, এজন ব্যক্তি শাৰীৰিকভাৱে বিদ্যালয়লৈ যাবলৈ সক্ষম হক্সব পাৰে (ক্ষমতা), কিন্তু তেওঁ বাস্তৱতে যায় নে নাই (কার্যসম্পাদন) সেয়া সামাজিক, অর্থনৈতিক, আৰু ৰাজনৈতিক কাৰকৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰে। সেনে জোৰ দিয়ে যে কেৱল কার্যসম্পাদন বা সম্পদৰ ওপৰত মনোযোগ দিয়া যথেষ্ট নহয়; উন্নয়নে ব্যক্তিসকলৰ বাবে উপলব্ধ প্রকৃত সুযোগসমূহ বিস্তাৰ কৰিব লাগিব, যাৰ জৰিয়তে তেওঁলোকে নিজৰ কার্যক্ষমতা (agency) ব্যৱহাৰ কৰি জ্ঞানভিত্তিক সিদ্ধান্ত ল'ব পাৰে।

ক্ষমতা দৃষ্টিভংগী কল্যাণমূলক দৃষ্টিভংগী (welfare approach)ৰ সৈতে স্পষ্টভাৱে বিপৰীত, য'ত ব্যক্তিসকলক সামগ্রী আৰু সেৱাৰ নিষ্ক্রিয় গ্রহণকাৰী হিচাপে ধৰা হয়। কল্যাণ মডেলে যোগানৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে- অর্থাৎ খাদ্য, আশ্রয়, বা স্বাস্থ্যসেৱাৰ দৰে মৌলিক প্রয়োজনীয়তা প্রদান কৰা - কিন্তু বহু সময়ত এই কথাটো উপেক্ষা কৰে যে ব্যক্তিসকলৰ এই সম্পদসমূহ অর্থপূর্ণভাৱে ব্যৱহাৰ কৰাৰ স্বায়ত্তশাসন, পছন্দ, বা সুযোগ আছে নে নাই। সেনে এই শীর্ষ-নিম্ন (top-down) দৃষ্টিভংগীক সমালোচনা কৰে, কাৰণ ই স্বাধীনতাৰ ব্যৱহাৰ গঢ় দিয়াৰ ক্ষেত্রত সামাজিক, সাংস্কৃতিক আৰু প্রতিষ্ঠানগত কাৰকসমূহক উপেক্ষা কৰে। ইয়াৰ বিপৰীতে, ক্ষমতা দৃষ্টিভংগী মানৱ-কেন্দ্রিক আৰু কর্তা-মুখী (ageot-oriented)। ই ব্যক্তিসকলক নিজৰ উন্নয়নৰ সক্রিয় অংশগ্রহণকাৰী হিচাপে স্বীকাৰ কৰে, যিসকলে যুক্তিসংগত পছন্দ কৰিব পাৰে আৰু নিজৰ মূল্যবোধ আৰু আকাংক্ষাৰ সৈতে সামঞ্জস্য থকা লক্ষ্যসমূহ অনুসৰণ কৰিব পাৰে।

সেনে মূলগত স্বাধীনতা (substantive freedoms) আৰু উপকৰণমূলক স্বাধীনতা (instrumental freedoms)ৰ মাজত পার্থক্য স্থাপন কৰে। মূলগত স্বাধীনতা (substantive freedoms) বুলিলে সেই বাস্তৱ সুযোগসমূহক বুজায় যিবোৰে ব্যক্তিসকলক মূল্যৱান জীৱন যাপন কৰিবলৈ সক্ষম কৰে যেনে শিক্ষা লাভ কৰাৰ সুযোগ, স্বাস্থ্যসেৱা লাভ কৰা, ৰাজনৈতিক অংশগ্রহণ, আৰু সামাজিক সংহতি। এই স্বাধীনতাসমূহ নিজে নিজৰ ভিতৰতে মূল্যৱান, কাৰণ ই মানুহৰ কল্যাণ আৰু গৰিমা বৃদ্ধি কৰে। আনহাতে, উপকৰণমূলক স্বাধীনতা (instrumental freedoms)ত ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা, অর্থনৈতিক সুবিধা, সামাজিক সুযোগ, স্বচ্ছতাৰ নিশ্চয়তা, আৰু সুৰক্ষামূলক নিৰাপত্তা

অন্তর্ভুক্ত থাকে। এইবোৰ হৈছে সেইবোৰ প্ৰয়োজনীয় পূৰ্বচর্ত, যিবোৰে সক্ষমতাৰ বিস্তাৰক সহায় কৰে আৰু ব্যক্তিসকলক ফলপ্ৰসূভাৱে নিজৰ কার্যক্ষমতা (agency) ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ সক্ষম কৰে।

উদাহৰণস্বৰূপে, স্বাস্থ্যসেৱা লাভ কৰাৰ সুযোগ (এটা সামাজিক সুযোগ) দীর্ঘ আৰু সুস্থ জীৱন যাপন কৰাৰ সক্ষমতা বৃদ্ধি কৰে আৰু ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাই নিশ্চিত কৰে যে নাগৰিকসকলে তেওঁলোকৰ কল্যাণৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলোৱা নীতি-নিয়মসমূহত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিব পাৰে।

ক্ষমতা দৃষ্টিভংগীৰ এটা গুৰুত্বপূর্ণ উপাদান হৈছে অধিকাৰসমূহ (entitlements)ৰ ওপৰত গুৰুত্ব। সেনে অধিকাৰসমূহক সেই সামাজিক আৰু আইনীভাৱে স্বীকৃত অধিকাৰসমূহ হিচাপে চিহ্নিত কৰে, যিবোৰে ব্যক্তিসকলক সম্পদসমূহৰ ওপৰত নিয়ন্ত্রণ লাভ কৰিবলৈ আৰু কার্যসম্পাদন (functionings) অর্জন কৰিবলৈ সক্ষম কৰে। কেৱল সম্পদৰ অভাৱ নহয়, বৰঞ্চ বহু সময়ত অধিকাৰ ব্যর্থতা (entitlement failures)ই বঞ্চনা সৃষ্টি কৰে। এই ধাৰণাটো বিশেষকৈ সেনৰ দুর্ভিক্ষ বিশ্লেষণত স্পষ্টকৈ দেখা যায়: দুর্ভিক্ষ কেৱল খাদ্য উৎপাদনৰ অভাৱৰ ফলত নহয়, বৰঞ্চ অধিকাৰ ব্যর্থতাৰ ফলত ঘটে- যেনে ক্রয়ক্ষমতাৰ অভাৱ, সামাজিক বর্হিভূতকৰণ, বা বৈষম্যমূলক ব্যৱস্থা— যিবোৰে কিছুমান গোটক উপলব্ধ খাদ্য লাভ কৰাৰ পৰা বঞ্চিত কৰে। সেয়ে, উন্নয়ন নীতিসমূহে অধিকাৰ ব্যৱস্থাসমূহ শক্তিশালী কৰাৰ লক্ষ্য ৰাখিব লাগিব, যাতে ব্যক্তিসকলৰ প্ৰয়োজনীয় সামগ্রী আৰু সেৱাসমূহ নিশ্চিত কৰিবলৈ সুযোগ আৰু সক্ষমতা দুয়োটা থাকে।

ক্ষমতা দৃষ্টিভংগী স্বভাৱগতভাৱে লিংগ সংবেদনশীল (gender-sensitive)। সেনে বিশ্লেষণ কৰে যে মহিলাসকলৰ বঞ্চনা বহু সময়ত কেৱল দাৰিদ্রাৰ ফল নহয়, বৰক অধিকাৰ (entitlements), সক্ষমতা (capabilities) আৰু কার্যক্ষমতা (agency)ত থকা গঠনমূলক অসমতাৰ ফল। শিক্ষা, স্বাস্থ্যসেৱা, সম্পত্তি, আৰু কর্মবজাৰত সীমিত প্ৰৱেশাধিকাৰে মহিলাসকলৰ পছন্দ সীমিত কৰে আৰু সামাজিক, অর্থনৈতিক, আৰু ৰাজনৈতিক জীৱনত সম্পূর্ণভাৱে অংশগ্রহণ কৰাৰ ক্ষমতা হ্রাস কৰে। "অনুপস্থিত মহিলা" (missing women) নামৰ ঘটনাটোৰে দেখুৱায় যে লিংগভিত্তিকভাৱে অধিকাৰ আৰু সক্ষমতা অস্বীকাৰ কৰাৰ ফলত কেনেকৈ গভীৰ অস্বাধীনতাৰ সৃষ্টি হয়। সেয়ে, মহিলাসকলৰ সক্ষমতা বৃদ্ধি কৰা সমতাপূর্ণ উন্নয়নৰ এক কেন্দ্রীয় দিশ, কাৰণ ইয়াৰ প্রত্যক্ষ প্রভাৱ তেওঁলোকৰ কল্যাণ, পৰিয়ালৰ ভিতৰত তেওঁলোকৰ দৰদাম কৰা শক্তি আৰু শিশুমৃত্যুৰ হাৰ, জনন হাৰ আৰু শিক্ষাৰ দৰে বহল সামাজিক ফলাফলসমূহৰ ওপৰত পৰে।

সেনৰ ক্ষমতা কাঠামো (capability framework)ৰে উন্নয়ন তত্ত্ব, নীতি আৰু পৰিমাপৰ ক্ষেত্রত গভীৰ প্রভাৱ পেলাইছে। ইয়াৰ প্রেৰণাত Mahbub ul Haq আৰু Amartya Sen-এ মিলি Human Development Index (HDI) সৃষ্টি কৰে, য'ত আয়ুসকাল (life expectancy), শিক্ষা আৰু জনমূৰি আয়ক উন্নয়নৰ বহল সূচক হিচাপে গুৰুত্ব দিয়া হয়। পিছত কৰা সংশোধনসমূহ যেনে Gender Development Index (GDI), Gender Empowerment Measure (GEM), Gender Inequality Index (GII) আৰু Inequality-adjusted Human Development Index (IHDI) এইবোৰে ক্ষমতা দৃষ্টিভংগীৰ অন্তর্ভুক্তিমূলকতা, সমতা, আৰু বহু-মাত্রিক মানৰ কল্যাণৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্রতিফলিত কৰে। এই দৃষ্টিভংগীয়ে উন্নয়ন নীতি, পৰিমাপ, আৰু মূল্যায়নৰ বাবে এক শক্তিশালী আৰু স্থায়ী আদর্শ আগবঢ়ায়, য'ত স্বাধীনতা, সমতা, আৰু মানৱ গৰিমাক কেন্দ্রীয় গুৰুত্ব দিয়া হয়।

১৩.৫ 'সন্ধানহীন মহিলা' সম্পর্কে অমর্ত্য সেনৰ দৃষ্টিভংগী

অমর্ত্য সেনৰ Development as Freedom গ্রন্থত লিংগ অসমতাৰ বিশ্লেষণত "সন্ধানহীন মহিলা" (Missing Women) নামৰ এক স্পষ্ট আৰু গভীৰ ঘটনাৰ ওপৰত মনোযোগ আকর্ষণ কৰিছে -অর্থাৎ সামাজিক, অর্থনৈতিক, আৰু সাংস্কৃতিক বঞ্চনাৰ ফলত জনসংখ্যাত পুৰুষৰ তুলনাত মহিলাৰ অভাৱ। সেনে যুক্তি দিয়ে যে দাৰিদ্র্যতা আৰু অসমতা বুজিবলৈ কেৱল আয় বা GNPৰ দৰে পৰম্পৰাগত অর্থনৈতিক সূচকসমূহৰ ওপৰত নির্ভৰ কৰিলেই নহ'ব, ইয়াৰ পৰিৱর্তে সক্ষমতাৰ বঞ্চনা (capability deprivation) আৰু ব্যক্তিসকলে মূল্যৱান

বুলি গণ্য কৰা জীৱন যাপন কৰিবলৈ প্ৰয়োজনীয় বিস্তৃত স্বাধীনতাসমূহৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিব লাগিব। তেওঁৰ মতে, লিংগ অসমতা আটাইতকৈ দুৰ্ভাগ্যজনকভাৱে প্ৰকাশ পায় অধিক মহিলা মৃত্যুৰ ৰূপত আৰু কৃত্ৰিমভাৱে কম মহিলা জীৱনধাৰণ হাৰৰ ৰূপত, বিশেষকৈ South Asia, West Asia, North Africa, আৰু China কিছুমান অংশত।

সেনে দেখুৱায় যে যদিও মহিলাসকলৰ স্বাভাৱিক জৈৱিক সহনশীলতা পুৰুষতকৈ অধিক, তথাপিও কিছুমান সমাজত আশা কৰা সংখ্যাতকৈ মহিলা-প্ৰতি-পুৰুষৰ অনুপাত যথেষ্ট কম (লিঙ্গানুপাত) দেখা যায়, যদিও জন্ম, মাতৃ-মৃত্যুৰ হাৰ আৰু আন স্বাভাৱিক কাৰকসমূহ ধৰি লোৱা হয়। Europe আৰু North Americaত সাধাৰণতে মহিলাসকল পুৰুষতকৈ অধিক হয়, কাৰণ মহিলাসকলৰ জীৱনধাৰণ হাৰ অধিক, আৰু অনুপাত বহু সময়ত ১.০৫তকৈও অধিক হয়। কিন্তু ইয়াৰ বিপৰীতে India, China, Pakistan, আৰু Bangladeshৰ দৰে দেশসমূহত মহিলা-প্ৰতি-পুৰুষৰ অনুপাত (লিঙ্গানুপাত) ০.৯০-০.৯৪লৈকে নামি যাব পাৰে, যিয়ে মহিলাসকলৰ বিৰুদ্ধে থকা গভীৰ সামাজিক আৰু গঠনমূলক বৈষম্যৰ সংকেত দিয়ে। সেনে এই ঘটনাটোক "সন্ধানহীন মহিলা (Missing Women)" বুলি অভিহিত কৰে, আৰু অনুমান কৰে যে এই দেশসমূহত প্ৰতিহত কৰিব পৰা কাৰণসমূহৰ বাবে ১০০ মিলিয়নতকৈ অধিক মহিলা সন্ধানহীন হৈ থাকিব পাৰে।

এই ঘটনাটোৰ মূল কাৰণ জৈৱিক বা কেৱল অৰ্থনৈতিক সীমাবদ্ধতা নহয়, বৰঞ্চ ক্ষমতা (capability) আৰু অধিকাৰ (entitlement)ৰ বঞ্চনা। মহিলাসকলৰ অসুবিধা গভীৰভাৱে গঢ় লৈ থকা সামাজিক নিয়ম, মহিলা স্বাস্থ্য আৰু পুষ্টিৰ অৱহেলা, শিক্ষালাভৰ সীমিত সুযোগ আৰু অৰ্থনৈতিক সুযোগৰ পৰা ব্যৱস্থাগত বৰ্হিভূতকৰণৰ ফলত উদ্ভৱ হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, ভাৰতত শিশু অৱস্থা আৰু শৈশৱত মহিলা শিশুৰ অধিক মৃত্যুৰ হাৰ কেৱল মাতৃ-মৃত্যুৰ হাৰ বা শিশুহত্যাৰ দ্বাৰা সম্পূৰ্ণভাৱে ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি। ইয়াৰ মুখ্য কাৰণ হৈছে স্বাস্থ্যসেৱা, পুষ্টি, আৰু সামগ্ৰিক কল্যাণৰ ক্ষেত্ৰত চলি থকা স্থায়ী অৱহেলা। Chinaত প্ৰযুক্তিগত অগ্ৰগতিৰ ফলত লিংগ-নিৰ্বাচিত গৰ্ভপাত (sex-selective abortions) সহজ হৈ পৰিছে, বিশেষকৈ One-child policyৰ সময়ত, যিয়ে মহিলা ঘাটিটো (deficit)ক আৰু অধিক বৃদ্ধি কৰিছে। এনে প্ৰথাসমূহে সামাজিক মূল্যবোধ, নীতি-নিয়ম, আৰু লিংগভিত্তিক বৈষম্যৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক স্পষ্টকৈ দেখুৱায়।

সেনে জোৰ দিয়ে যে দাৰিদ্ৰ্যতা বা অসমতাক কেৱল আয় বিতৰণৰ দৃষ্টিৰে চোৱা যথেষ্ট নহয়। কেৱল আয়ৰ দ্বাৰা মহিলাসকলে সম্মুখীন হোৱা বহু-মাত্ৰিক বঞ্চনাক সম্পূৰ্ণভাৱে ধৰা নাযায়, য'ত সীমিত সক্ষমতা (capabilities), কাৰ্যক্ষমতাৰ (agency) অভাৱ আৰু ৰাজহুৱা আৰু ব্যক্তিগত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ পৰা বৰ্হিভূতকৰণ অন্তৰ্ভুক্ত থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে, পৰিয়ালৰ আয় বহু সময়ত অসমভাৱে ভাগ কৰা হয়, য'ত পুষ্টি, স্বাস্থ্যসেৱা, বা শিক্ষাৰ বাবে মহিলাসকলে তুলনামূলকভাৱে কম সম্পদ লাভ কৰে। সেয়ে, কেৱল আয়— সংখ্যাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি মাপ কৰা অৰ্থনৈতিক অসমতাই বহু সময়ত বাস্তৱ সক্ষমতা আৰু স্বাধীনতাৰ গভীৰ বৈষম্যসমূহ ঢাকি ৰাখে। মৃত্যুহাৰ, সাক্ষৰতাৰ ভৰ, স্বাস্থ্য-ফলাফল, আৰু সামাজিক সেৱাসমূহত প্ৰৱেশাধিকাৰৰ দৰে সূচকসমূহে লিংগ অসমতাৰ অধিক সঠিক ছবি প্ৰদান কৰে।

"সন্ধানহীন মহিলা" (Missing Women) ধাৰণাটোৱে বঞ্চনাৰ গঠনমূলক মাত্ৰাসমূহো উন্মোচন কৰে। সেনে উল্লেখ কৰে যে মহিলাসকলৰ অধিকাৰসমূহ (entitlements) যেনে স্বাস্থ্যসেৱালৈ প্ৰৱেশাধিকাৰ, সম্পত্তিৰ অধিকাৰ, কৰ্মক্ষেত্ৰত অংশগ্ৰহণ, আৰু শিক্ষালাভ তেওঁলোকৰ সক্ষমতা (capabilities) বিস্তাৰ কৰা আৰু কাৰ্যক্ষমতা (agency) ব্যৱহাৰ কৰাৰ বাবে অত্যন্ত প্ৰয়োজনীয়। যেতিয়া মহিলাসকল এই অধিকাৰসমূহৰ পৰা বঞ্চিত হয়, তেতিয়া তেওঁলোকে কেৱল শাৰীৰিকভাৱে অসুবিধাৰ সন্মুখীন নহয়, বৰঞ্চ সামাজিকভাৱেও প্ৰান্তীয়কৃত হয়, আৰু পৰিয়াল আৰু সমাজৰ ভিতৰত তেওঁলোকৰ দৰদাম কৰা (bargaining) শক্তি হ্ৰাস পায়। ইয়াৰ ফলাফল উচ্চ মহিলা মৃত্যুহাৰ, কম শিক্ষাগত প্ৰাপ্তি, আৰু সীমিত অৰ্থনৈতিক অংশগ্ৰহণৰ ৰূপত দেখা যায়, যিবোৰে দাৰিদ্ৰ্যতা আৰু লিংগ অসমতাৰ চক্ৰ অব্যাহত ৰাখে।

সেনৰ বিশ্লেষণে উন্নয়ন নীতিত গভীৰ প্ৰভাৱ পেলায়। তেওঁ সক্ষমতা-কেন্দ্ৰিক আৰু লিংগ-সংবেদনশীল দৃষ্টিভংগীৰ পক্ষে মত প্ৰকাশ কৰে, য'ত লক্ষ্য কেৱল পৰিয়ালৰ আয় বৃদ্ধি কৰা নহয়, বৰঞ্চ মহিলাসকলৰ মূলগত স্বাধীনতা (substantive freedoms) বৃদ্ধি কৰা। নীতিসমূহে স্বাস্থ্যসেৱা, পুষ্টি, শিক্ষা, আৰু হিংসা আৰু বৈষম্যৰ পৰা সুৰক্ষাৰ সুবিধা নিশ্চিত কৰিব লাগিব। তাৰোপৰি, মহিলাসকলক অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিকভাৱে ক্ষমতাশালী কৰিলে তেওঁলোকৰ কাৰ্যক্ষমতা (agency) শক্তিশালী হয়, যাৰ ফলত তেওঁলোকে পৰিয়াল আৰু সমাজৰ সিদ্ধান্তসমূহত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিব পাৰে, জনন হাৰ হ্ৰাস কৰিব পাৰে, শিশুৰ স্বাস্থ্য উন্নত কৰিব পাৰে আৰু সম্পদসমূহৰ ন্যায়সংগত বণ্টন নিশ্চিত কৰিব পাৰে।

'সন্ধানহীন মহিলা' (Missing Women) ঘটনাটোৰে জনসাধাৰণৰ যুক্তিনিৰ্ভৰ আলোচনা (public reasoning) আৰু সামাজিক অংশগ্ৰহণৰ গুৰুত্বকো স্পষ্ট কৰে। সেনৰ মতে গণতান্ত্ৰিক আলোচনা আৰু নীতি-নিৰ্মাণ প্ৰক্ৰিয়াই সক্ৰিয়ভাৱে লিংগ বৈষমাসমূহক স্বীকাৰ কৰিব লাগিব আৰু মহিলাসকলৰ সক্ষমতা সীমিত কৰা মৌলিক সামাজিক নিয়ম আৰু প্ৰতিষ্ঠানগত পক্ষপাতসমূহ সমাধান কৰিব লাগিব।

সেনে জোৰ দিয়ে যে উন্নয়ন মানে এনে পৰিস্থিতি সৃষ্টি কৰা, য'ত মহিলাসকলে দীঘলীয়া, সুস্থ আৰু উৎপাদনশীল জীৱন যাপন কৰিব পাৰে আৰু দমনমূলক পৰিস্থিতিত কেৱল টিকি থকাৰ পৰিৱৰ্তে স্বাধীনভাৱে নিজৰ কাৰ্যক্ষমতা (agency) ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। সন্ধানহীন মহিলা ঘটনাটোৰে অধিকাৰ (entitlements) সুৰক্ষিত কৰিব নোৱাৰা আৰু স্বাধীনতা বিস্তাৰ কৰিব নোৱাৰাৰ বৃহৎ ব্যৰ্থতাক প্ৰতিফলিত কৰে, যিয়ে বিশ্বজুৰি মহিলাসকলৰ বাবে উন্নয়ন কৌশলসমূহৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।

W অগ্ৰগতিৰ নিৰীক্ষণ

প্ৰশ্ন নং ৪ ঃ সেনৰ ক্ষমতা দৃষ্টিভংগী (Capability Approach)ৰ কেন্দ্ৰীয় ধাৰণাটো কি আৰু ই কেনেকৈ Â§1¥ó1±áî ÂßÁ¤ Ëë - ö Â§MÃÁëÂ§þ ÷ËëÂ§1 Â§1±Â§ÔßÁ [৫০ শব্দত)

প্ৰশ্ন নং ৫ ঃ সেনে 'সন্ধানহীন মহিলা' Missing Women) বুলিলে কি বুজায়, আৰু কোন কোন অঞ্চলত আটাইতকৈ অধিক মহিলা সন্ধানহীন দেখা যায়? (৫০ শব্দত)

প্ৰশ্ন নং ৬ ঃ 'সন্ধানহীন মহিলা' (Missing Women) ধাৰণাটোৰে কোনবোৰ গঠনমূলক বঞ্চনা (structural dimensions of deprivation) ৰ ইঙ্গিত দিয়ে?

2 ১৩.৬ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- সেনে উন্নয়নক কেৱল অৰ্থনৈতিক বৃদ্ধি হিচাপে নহয়, বৰঞ্চ মানুহে মূল্যৱান বুলি গণ্য কৰা জীৱন যাপন কৰিবলৈ বাস্তৱ মানৱ স্বাধীনতা, সক্ষমতা, আৰু সুযোগসমূহ বিস্তাৰৰ ৰূপত পুনঃসংজ্ঞায়িত কৰে। উন্নয়ন হৈছে মানুহৰ কল্যাণ বৃদ্ধি কৰাৰ উপায়ো আৰু চূড়ান্ত লক্ষ্যও।
- সেনে উন্নয়নৰ কেন্দ্ৰত স্বাধীনতাক স্থাপন কৰে আৰু ইয়াক একে সময়তে নিজে নিজৰ ভিতৰতে মূল্যৱান আৰু উপকৰণমূলকভাৱে প্ৰয়োজনীয় বুলি বিবেচনা কৰে। স্বাধীনতাৰ বিস্তাৰে ব্যক্তিসকলক অৰ্থপূৰ্ণ সিদ্ধান্ত ল'বলৈ, সমাজত অংশগ্ৰহণ কৰিবলৈ, আৰু গৰিমাৰ সৈতে জীৱন যাপন কৰিবলৈ সক্ষম কৰে।
- উন্নয়ন হৈছে 'অস্বাধীনতা' (unfreedoms) সমূহ যেনে দাৰিদ্ৰ্যতা, নিৰক্ষৰত্ব, সামাজিক বৰ্হিভূতকৰণ, আৰু দমন আঁতৰোৱা, যিবোৰে মানুহৰ সক্ষমতাসমূহ সীমিত কৰে। বস্তুগত ধন-সম্পদ উন্নয়নৰ মূল সাৰ নহয়, ই কেৱল এক উপায়।
- সেনে উন্নয়নৰ বাবে অত্যাৱশ্যকীয় পাঁচটা পৰস্পৰ-সম্পৰ্কিত স্বাধীনতা চিনাক্ত কৰিছে: ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা, অৰ্থনৈতিক সুবিধা, সামাজিক সুযোগ, স্বচ্ছতাৰ নিশ্চয়তা, আৰু সুৰক্ষামূলক নিৰাপত্তা। এই

স্বাধীনতাসমূহে পৰস্পৰে পৰস্পৰক শক্তিশালী কৰে আৰু মানৱ উন্নতি সম্ভৱ কৰে।

- সেনৰ মতে শিক্ষা, স্বাস্থ্যসেৱা, আৰু ৰাজহুৱা সেৱাসমূহে মানুহৰ সক্ষমতাসমূহ বৃদ্ধি কৰে। সামাজিক সেৱাসমূহত প্ৰৱেশাধিকাৰ বিশেষকৈ প্ৰান্তীয় গোটসমূহৰ বাবে অত্যন্ত গুৰুত্বপূৰ্ণ আৰু ই দীৰ্ঘম্যাদী উন্নয়নৰ ভিত্তি গঢ়ে।
- সেনে সক্ষমতা (capabilities), পছন্দ (choices) আৰু কাৰ্যক্ষমতা (agency)ৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে আৰু উল্লেখ কৰে যে উন্নয়নে ব্যক্তিসকলক তেওঁলোকে মূল্যৱান বুলি গণ্য কৰা জীৱন যাপন কৰিবলৈ সক্ষম কৰিব লাগিব। মানুহ কেৱল নিষ্ক্ৰিয় লাভগ্ৰাহী নহয়, বৰঞ্চ নিজৰ কল্যাণ গঢ় দিয়া সক্ৰিয় কৰ্তা।
- সক্ষমতা (লাভ কৰাৰ স্বাধীনতা) আৰু কাৰ্যসম্পাদন (লাভ কৰা ফলাফল)ৰ মাজৰ পাৰ্থকাই উন্নয়নক বহু-মাত্ৰিকভাৱে মূল্যায়ন কৰাৰ সুযোগ দিয়ে। বহু সময়ত সম্পদৰ অভাৱ নহয়, বৰঞ্চ অধিকাৰ ব্যৰ্থতাই (entitlement failures) বঞ্চনাৰ কাৰণ ব্যাখ্যা কৰে।
- সেনৰ কামে মহিলাসকলক প্ৰভাৱিত কৰা গঠনমূলক অসমতাসমূহ উন্মোচন কৰে, যেনে স্বাস্থ্যসেৱা, শিক্ষা আৰু অৰ্থনৈতিক সুযোগসমূহত সীমিত প্ৰবেশাধিকাৰ। লিংগভিত্তিক বঞ্চনাসমূহ সমাধান কৰা সমতাপূৰ্ণ আৰু মানৱ-কেন্দ্ৰিক উন্নয়নৰ বাবে অত্যন্ত প্ৰয়োজনীয়।

১৩.৭ অধিক জানিবলৈ

1. Agarwal, B., Humphries, J., & Robeyns, I. (Eds.). (2013). Amartya Sen's work and ideas: a gender perspective. Routledge.
2. Deneulin, S., & Shahani, L. (Eds.). (2009). An introduction to the human development and capability approach: Freedom and agency. Earthscan.
3. Dunayevskaya, R. (2024). Marxism and freedom: From 1776 until today. Rowman & Littlefield.
4. Evans, P. (2002). Collective capabilities, culture, and Amartya Sen's development as freedom. Studies in comparative international development, 37(2), 54-60,
5. Miletzki, J., & Broten, N. (2017). An analysis of Amartya Sen's Development as freedom. Macat Library
6. Miletzki, J., Broten, N. (2017). Development as Freedom. United Kingdom: Macat Library.
7. Sen, A. (1999). Development as freedom. India: OUP Oxford.

১৩.৮ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১ নম্বৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সেনৰ "Development as Freedom" ধাৰণাই উন্নয়নক কেৱল আয় বা GDP বৃদ্ধি কৰাৰ বিষয় হিচাপে নহয়, বৰঞ্চ বাস্তৱ মানৱ স্বাধীনতাসমূহ বিস্তাৰ কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে ব্যাখ্যা কৰে। পৰম্পৰাগত দৃষ্টিভংগীৰ পৰা পৃথকভাৱে, ই দাৰিদ্ৰ্য, নিৰক্ষৰত্ব, সামাজিক বৰ্হিভূতকৰণ আৰু ৰাজনৈতিক দমনৰ দৰে 'অস্বাধীনতা' (unfreedoms) আঁতৰোৱাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে আৰু মানুহৰ সক্ষমতা, পছন্দ আৰু অৰ্থপূৰ্ণ জীৱন যাপন কৰাৰ সুযোগ বৃদ্ধি কৰাৰ ওপৰত কেন্দ্ৰিত থাকে।

২ নম্বৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সেনৰ ৰাজনৈতিক স্বাধীনতা, অৰ্থনৈতিক সুবিধা, সামাজিক সুযোগ, স্বচ্ছতাৰ নিশ্চয়তা, আৰু সুৰক্ষামূলক নিৰাপত্তা চিনাক্ত কৰে। এই স্বাধীনতাসমূহে ব্যক্তিসকলক অৰ্থপূৰ্ণ সিদ্ধান্ত ল'বলৈ, সমাজত অংশগ্ৰহণ কৰিবলৈ, সম্পদসমূহ লাভ কৰিবলৈ, দায়বদ্ধতা নিশ্চিত কৰিবলৈ আৰু বঞ্চনাৰ পৰা সুৰক্ষা লাভ কৰিবলৈ ক্ষমতাশালী কৰে। একেলগে এইবোৰে মানৰ উন্নয়নৰ উপায় আৰু লক্ষ্য দুয়োটাই গঠন কৰে।

৩ নম্বৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ Development as Freedom.

৪ নম্বৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ সেনৰ ক্ষমতা দৃষ্টিভংগী (Capability Approach)-এ ব্যক্তিসকলৰ বাস্তৱ স্বাধীনতা আৰু তেওঁলোকে মূল্যৱান বুলি গণ্য কৰা জীৱন যাপন কৰাৰ সুযোগসমূহ বিস্তাৰ কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে, কেৱল সামগ্ৰী বা আয় প্ৰদান কৰাৰ ওপৰত নহয়। কল্যাণ-ভিত্তিক মডেলৰ বিপৰীতে, য'ত মানুহক সম্পদৰ নিষ্ক্ৰিয় গ্ৰহণকাৰী হিচাপে ধৰা হয়, এই দৃষ্টিভংগীয়ে মানৰ কাৰ্যক্ষমতা (agency), পছন্দ, আৰু সম্পদসমূহক অৰ্থপূৰ্ণ কাৰ্যসম্পাদনত ৰূপান্তৰ কৰাৰ সামৰ্থ্যৰ ওপৰত মনোনিৱেশ কৰে।

৫ নম্বৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'সন্ধানহীন মহিলা' (Missing Women) বুলিলে সামাজিক, অৰ্থনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক বঞ্চনাৰ ফলত পুৰুষৰ তুলনাত মহিলাৰ ঘাটি (deficit) বুজায়, যাৰ ফলত অধিক মহিলা মৃত্যু ঘটে। সেনে South Asia, West Asia, North Africa আৰু Chinaক আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ মহিলা ঘাটি (deficit) হোৱা অঞ্চল হিচাপে চিহ্নিত কৰিছে, যিয়ে ব্যৱস্থাগত লিংগ বৈষম্য আৰু সক্ষমতা বঞ্চনাক প্ৰতিফলিত কৰে।

৬ নম্বৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ 'সন্ধানহীন মহিলা' (Missing Women) ধাৰণাটোৱে বঞ্চনাৰ গঠনমূলক মাত্ৰাসমূহো উন্মোচন কৰে। সেনে উল্লেখ কৰে যে মহিলাসকলৰ অধিকাৰসমূহ স্বাস্থ্যসেৱালৈ প্ৰৱেশাধিকাৰ, সম্পত্তিৰ অধিকাৰ, কৰ্মক্ষেত্ৰত অংশগ্ৰহণ, আৰু শিক্ষা— তেওঁলোকৰ সক্ষমতা (capabilities) বিস্তাৰ কৰা আৰু কাৰ্যক্ষমতা (agency) ব্যৱহাৰ কৰাৰ বাবে অত্যন্ত প্ৰয়োজনীয়।

M ১৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন

(ক) অতি চুটি প্ৰশ্ন

প্ৰশ্ন ১ ঃ সেন (Amartya Son) এ লিখা দুখন গুৰুত্বপূৰ্ণ গ্ৰন্থৰ নাম লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ সেন (Amartya Sen)ক কোন বছৰত Nobel Prize in Economic Sciences প্ৰদান কৰা হৈছিল?

(খ) চুটি প্ৰশ্ন (১৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ উন্নয়ন সম্পৰ্কে সেনৰ 'অস্বাধীনতা' (unfreedom) হিচাপে দাৰিদ্ৰাৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰক আৰু ইয়াৰ উন্নয়নৰ ওপৰত থকা প্ৰভাৱসমূহ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ সেনৰ কাঠামোত কাৰ্যসম্পাদন (functionings) আৰু সক্ষমতা (capabilities)ৰ মাজৰ পাৰ্থক্য ব্যাখ্যা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ 'সন্ধানহীন মহিলা' (Missing Women) ঘটনাটোৱে উন্নয়ন নীতি আৰু লিংগ সমতাৰ ক্ষেত্ৰত কেনেধৰণৰ প্ৰভাৱ পেলায়, সেয়া ব্যাখ্যা কৰক।

(গ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন (৩০০-৫০০ শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ সেন (Amartya Sen) "Development as Freedom" ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰক। ই কেনেকৈ উন্নয়নৰ পৰম্পৰাগত অৰ্থনৈতিক-কেন্দ্ৰিক দৃষ্টিভংগীৰ পৰা পৃথক?

প্রশ্ন ২ ঃ সেনৰ দ্বাৰা চিনাক্ত কৰা পাঁচটা উপকৰণমূলক স্বাধীনতা (instrumental freedoms) কি কি? এইবোৰে কেনেকৈ মানৰ উন্নয়নক আগবঢ়ায় সেয়া আলোচনা কৰক।

প্রশ্ন ৩ ঃ সেনৰ তত্ত্বত অর্থনৈতিক বৃদ্ধি আৰু মানৰ উন্নয়নৰ মাজৰ সম্পর্ক সমালোচনামূলকভাৱে মূল্যায়ন কৰক। উচ্চ GDP থকা এখন দেশো উন্নয়নৰ দিশত পিছ পৰি থাকিব পাৰে নেকি? সেনৰ ধাৰণাৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰক।

প্রশ্ন ৪ ঃ সেনৰ 'সন্ধানহীন মহিলা' (Missing Women) ধাৰণাটো বিশ্লেষণ কৰক। এই ঘটনাৰ পিছত থকা সামাজিক, অর্থনৈতিক আৰু সাংস্কৃতিক কাৰকসমূহ কি কি?

****